

ANTIKOS TRADICIJOS IR NAUJOS TENDENCIJOS BIZANTIJOS RAŠY TINĖJE KALBOJE

Kristina Svarevičiūtė

Vilniaus universiteto

Klasikinės filologijos katedros lektorė

Gausus Bizantijos graikiškas rašytinis palikimas, liudijantis ilgą ir įvairių imperijos gyvenimą, tyrėjams kelia susidomėjimą iki šių dienų. Dėl didelės apimties ir kitų probleminių aspektų, prie kurių iš dalies galėtume priskirti ir kalbos, ir stiliaus probleminius klausimus, dar ne visi šaltiniai sulaukė pakankamo dėmesio. Lietuvoje nesant Bizantijos studijų tradicijos tik pastaraisiais metais susidomėta įvairiais imperijos dvasinio gyvenimo aspektais, jos sąsajomis su LDK, o tai neišvengiamai skatina tyrėjus domėtis šaltiniais. Kokios išankstinės kalbinės ir rašytinės situacijos žinios gali padėti tyrėjui pasirinkti teisingą prieigą prie teksto? Ko galima tikėtis iš Viduramžių graikiško šaltinio kalbos ir stiliaus? Kiek tekste atsispindi Antikos palikimas ir kūrinio parašymo laiko šnekamoji kalba? Straipsnyje pamėginsime atsakyti į šiuos klausimus, aptarę Bizantijos graikiškų šaltinių kalbos spektro įvairovę, daugiausiai dėmesio kreipdami į pasaulietinius šaltinius ir ypač tuos, kuriuose labiausiai pasireiškia Antikos tradicija. Religinius tekstus paliesime tikrai tiek, kiek tai yra neišvengiama. Kadangi kalbos ir stiliaus kategorijos neatsiejamos nuo retorikos, trumpai apžvelgsime jos vietą Bizantijos kultūriniame ir visuomeniniame gyvenime.

Graikų kalbos statusas

Ne nuo pat Bizantijos – kuri vadinta Romos imperija – ištakų graikų kalba buvo oficiali imperijos kalba. Iki VI a. pradžios šią poziciją užėmė lotynų kalba. Nuo VI a. graikų kalba įgavo tarptautinės kalbos statusą, tai buvo kultūros kalba, oficiali aukštuomenės kalba keturiuose penktadaliuose imperijos teritorijos¹. Ankstyvojoje Bizantijoje dalies imperijos gyventojų gimtoji kalba buvo graikų kalba, ją privalėjo mokėti tarnautojai. Išsilavinę asmenys ir dauguma pirklių kalbėjo gerai tiek lotynų, tiek graikų kalbomis, net jei jos ir nebuvo jų gimtosios. Nuo Aleksandro Makedoniečio laikų graikų kalba buvo vartojama kai kuriuose Mažosios Azijos ir Afrikos regionuose. Iki VI a. vakarinė imperijos dalis

¹ Čia ir toliau nuorodos pagal antrą papildytą leidimą Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, Willey–Blackwell, 2010, 211, pirmas leidimas: Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, Longman Pub Group, 1997; Graikų kalba „nurungė“ lotynų kalbą Justiniano I valdymo metais (527–565), tačiau iki Heraklėjo I valdymo (610–641) dar buvo vartojama teisėje, kariuomenėje ir administracijoje, realiai kalbų lygiateisiškumas panaikintas Heraklėjo, to paliudijimu gali būti laikomas 629 m. vietoje tradicinio *αυτοκράτωρ* oficialiai vartojamas *βασιλεύς*, plačiau: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Επιστημονική επιμέλεια Μ. Ζ. Κοπιδάκης Δ' έκδοση Αθήνα: MIET, 2010, 128, 136–137.

mokėjo rytinės dalies kalbą ir atvirkščiai (nors imperijoje visada buvo žmonių, kurie nemokėjo nei graikų, nei lotynų kalbos), vėliau tai pasitaikydavo gana retai. Konstantinopolis buvo kosmopolitiškas miestas nuo pat jo įkūrimo 324 m., sosti-
nėje graikų kalba buvo daugumos kalba, pirmoji kalba ir oficiali kalba².

VI a. viduryje rytinės imperijos dalyje gyveno apie 30 milijonų gyventojų, trečdalis jų gimtoji kalba buvo graikų. Kad ją mokėjo ir kiti imperijos gyventojai, patvirtina ankstyvoji krikščioniška literatūra nuo vėlyvosios Antikos iki vidurinėsios Bizantijos laikotarpio, rašyta gana papras-
ta „liaudiška“ kalba, skirta platesniems visuomenės sluoksniams³. Graikų kalbos mokėjimą skatino gyventojų įtraukimas į vietos valdymą, bazinis išsilavinimas ir mišrios santuokos. Rytinės imperijos dalies gyventojai vadino save romėjais⁴ (ῥωμαίοι, ῥωμοί) nepriklausomai nuo tautybės, o graikų kalba vadinama *romeika* (ῥωμαίικα) – šis terminas šnekamajai graikų kalbai vadinti vartotas iki XIX a., kartais dar pavartojamas ir šiomis dienomis – jos statusas imperijoje buvo kitoks nei kitų tautinių grupių kalbų. Žodis *ελληνικός* buvo vartojamas kalbant apie antikinę Graikiją, pabrėžiant skirtumą tarp ikikrikščioniškosios ir krikščioniškosios epochos, o žodžiu *έλλην* iki X a. buvo įvardijamas Antikos graikas pagonis⁵.

Po tamsių amžių (VII–VIII a.) atskirties Vakarai ir Rytai nutolo, ši atskir-

tis vis didėjo, galiausiai buvo prieita prie Bažnyčių atskyrimo ir atviros konfrontacijos, kryžiaus žygių ir Konstantinopolio užėmimo 1204 m., po kurio katalikai stačiatikiams ilgam tapo vienu didžiausiu priešu. Lotynų kalba Bizantijoje pamažu buvo užmiršta, nuo X a. nebevartojama, požiūris į ją pakito tik Paleologų laikais (XIII–XIV a.), susidomėjus Romos kultūra ir atsiradus poreikiui iš lotynų kalbos versti kūrinius⁶. Bizantiečiai jau X a. suvokė, kad jų valstybė nebe tokia kaip savo ištakose, aristokratija jau laikė save rytų romėjais, graikų kalbos ir kultūros skleidėjais. Nuo tol pagrindinis Bizantijos aukštojo visuomenės sluoksnio rūpestis buvo „išsaugoti ir prisidėti prie viso to, kas suvokiama kaip tradicijos tąsa – antikinės graikų kultūros, helenizmo ir sugraikintų Romos ir Rytų krikščionybės elementų įsisavinimo“⁷.

Rašytinės kalbos įvairovė ir registrai

Bizantijos imperijoje rašytinė graikų kalba buvo ne šnekamoji to meto kalba, šnekamosios kalbos pagrindu sukurtų tekstų nėra iki vėlyvosios Bizantijos. Nuo atikizmo judėjimo pradžios I a. pr. Kr. išsiskyrė graikų šnekamosios kalbos ir aukštojo stiliaus atikizuotos kalbos vartojimas rašytinėje kalboje ir tokia situacija nekėlė sunkumų iki pat XIX a. pabaigos⁸. Bizantijos

² Horrocks, 208–210; Browning Robert, *Η Ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα*, Εκδόσεις Παπαδήμα, 1991, 34–36.

³ Puikiu pavyzdžiu gali būti hagiografijos tekstai; Horrocks, 210–212.

⁴ Imperija vadinta Romos imperijos vardu, o Konstantinopolis laikytas antrąja Roma.

⁵ *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, 128.

⁶ N. G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα: εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1991, 196, 341–342; И. П. Медведев, „Ренессансные тенденции поздневизантийской культуры“, *Культура Византии XIII – первая половина XV в.* К международному конгрессу византинистов (8–15 августа 199 года, Москва), Москва: Наука, 1991, 238.

⁷ Horrocks, 212; Медведев, 238.

⁸ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, „Γενικές εκτιμήσεις για τη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας“, *Γλωσσολογία*, 2000, 11–12, 63–72, 70.

imperijos laikotarpis iš esmės buvo kalbos „švarinimo laikas“⁹. Tiesa, Atikos dialektas buvo suvokiamas kiek kitaip nei dabar, tai aptarsime vėliau. V–X a. šaltinių, atspindinčių šnekamąją kalbą, yra labai mažai, jų daugėja tik nuo XI a.¹⁰

Gausūs Bizantijos laikotarpio (IV–XV a.) grožiniai kūriniai paprastai skirstomi į dvi dideles grupes: Bizantijos literatūrą ir „liaudišką“¹¹ literatūrą, egzistuojančią nuo XII a. Šios naujos literatūros srovės tekstuose atsispindi šnekamosios kalbos elementai, nors apie šnekamosios kalbos pagrindą XII a. kalbėti dar negalima. Terminai vartojami siaurąja reikšme. Didelę Bizantijos raštijos paminklų dalį sudaro *Bizantijos literatūros tekstai*. Šios sąvokos reikėtų paaiškinti abu dėmenis: *Bizantiją* reikia suprasti ne geografinę ar politinę, nes imperijos teritorija nuolat kito, bet pasaulėjautos prasme, o kalbėdami apie *literatūrą* turime omenyje aukštojo stiliaus archaizuotos kalbos plataus žanrų spektro tekstus.

Graikiški Bizantijos šaltiniai – administraciniai, liturginiai tekstai, literatūra ir ne tokie gausūs kasdienio gyvenimo

⁹ Α–Φ. Χριστίδης, *Γλώσσα, πολιτική, πολιτισμός*, Εκδόσεις Πόλις, 1999, 36; XIX a. kilus diskusijoms ir ginčams dėl bendrinės valstybinės kalbos buvo pasiūlyta kalbą „švarinti“. Ši pozicija įsigalėjo įkūrus valstybę ir oficiali kalba buvo pradėta vadinti *katarevusa* gr. καθαρεύουσα (gr. καθαρίζω – švarinti, καθαρός – švarus). Browning, 245–272; Horrocks 438–470.

¹⁰ Theodoros Markopoulos, *The Future in Greek. From Ancient to Medieval*, Oxford University Press, 2009, 16, 88; Šiame darbe Bizantijos šnekamoji graikų kalba skirstoma į ankstyvųjų viduramžių V–X a. ir vėlyvųjų viduramžių XI–XV. Markopoulos plačiai aptaria šnekamąją kalbą atspindinčių šaltinių trūkumą, ypač apsunkinančių kalbos istorikų darbą; Apie „dimotiki ir dialektų“ vartojimą duomenų Francisco R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας*, Εκδόσεις Παπαδήμα, 2003, 482.

¹¹ Angliškas terminas *vernacular literature*, graikiškas – *δημώδες λογοτεχνία*.

paliudijimai – rodo bizantiečių visuomenės poreikius įvairiose srityse, kuriami pagal skirtingus konkrečiai sričiai būdingus struktūros, kalbos, meninių priemonių parinkimo principus. Dar visai neseniai kalbant apie Bizantijos graikiško rašto kalbą situacija buvo apibūdinama aukšto ir žemo stiliaus tekstų koegzistavimu, tačiau pastarųjų dešimtmečių mokslininkų darbai iš esmės pakeitė šį ilgai naudotą modelį, atskleisdami situacijos sudėtingumą ir paneigę kai kurias iki tol vyravusias nuostatas.

Aptardami Bizantijos rašytinės graikų kalbos situaciją, pamatiniu darbu laikome minėtą G. Horrockso veikalą ir „trijų registų / stilių“¹² teoriją, tačiau visų pirma pateiksime porą metų vėliau išleisto kolektyvinio darbo, kuriam vadovavo M. Kopidakis¹³, kiek paprastesnį modelį, ne tokį detalų, bet iš esmės neprieštaraujantį Horrockso pasiūlytam. Šios dvi studijos nėra lygintinos dėl skirtingų tikslų. Kopidakio vadovaujamų garsių kalbininkų kolektyvo graikų kalbos istorijos studija dažnai pavadinama „kalbos enciklopedija“¹⁴, ji skirta didesniai skaitytojų ratui, glaustai ir aiškiai pateikia šiuo metu vyraujančią nuomonę bei nurodo pagrindinius diskusijas ir ginčus keliančius klausimus. Joje trys kalbos stiliai skiriami pagal visuomenės sluoksnių vartojamą kalbą. Aukščiausioje vietoje – išsilavinusios aukštuomenės vartojama aukšto stiliaus kalba. Aukštuomenė atitrūkusi nuo paprastų, mažai išsilavinusių žmonių,

¹² Mūsų taikomas pavadinimas.

¹³ Nuorodos pagal *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Επιστημονική επιμέλεια Μ.Ζ. Κοπιδάκης Δ' έκδοση Αθήνα: MIET, 2010, pirmas leidimas ELIA, 1999.

¹⁴ Αμαλία Μόζερ, Δέσπινα Χειλά-Μαρκοπούλου, „Γλωσσική εξέλιξη και γλωσσική πραγματικότητα. Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας“, *Γλωσσολογία*, 13 (2001), 149–177, 149–150.

kurie vartoja žemo stiliaus rašto kalbą, o kaip jungiamoji grandis įvardijama bažnyčia ir administracija, bendraujantys tiek su pirmaisiais, tiek su antraisiais ir einantys „viduriniuju keliu“ – vartojantys kalbą, kurią galima pavadinti „supaprastinta aukštojo stiliaus kalba arba aukštojo stiliaus liaudiška kalba“¹⁵.

Horrocksas, tirdamas graikų kalbos istoriją nuo Antikos iki mūsų dienų, analizuodamas labai daug tekstų, ypač daug dėmesio skiria Bizantijai, išskiria ankstyvojo, viduriniojo, vėlyvojo ir postbizantinio laikotarpio tekstus į atskiras grupes, pateikia plačią skirtingos rašto kalbos paletę, pristatydamas išsamią jos analizę¹⁶.

Bizantijos rašytinę kalbą jis taip pat skirsto į tris grupes: aukštojo, viduriniojo ir žemojo registro / stiliaus¹⁷, tiesa, žemasis registras jo darbe išsamiau atsispindi tik nuo XII a., atsiradus „liaudiškajai“ literatūrai. Aukščiausiam registrai priskiriami aukštosios kultūros tekstai, parašyti archaizuota kalba, žemėjant registrai, kalba artėja prie šnekamosios, o žemojo registro tekstais laikomi daugmaž neoficialaus registro (asmeniniai laiškai ir kt.) tekstai, kurių autoriai buvo žemesnio socialinio sluoksnio ar / ir išsilavinimo. Jų pasiskirstymą pačiais bendriausiais bruožais ir neįtraukiant liturginių ir religinių tekstų galima apibūdinti taip:

I. Daugiausia aukščiausiam registrai priskiriama šaltinių yra Bizantijos rimtoji atikizuota elitinė literatūra¹⁸.

¹⁵ *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, 128–129, vartojami terminai gr. *λόγια*, *λαϊκή* ir *απλοστευμένη λόγια* arba *καλλιερρημένη λαϊκή*.

¹⁶ Žemiausio registro tekstų studijoje yra nedaug, galbūt dėl jų trūkumo ir neformalaus pobūdžio.

¹⁷ Registro ir stiliaus terminai darbe dažnai, bet ne visada, vartojami sinonimiškai.

¹⁸ Kalbant apie šiai grupei priskiriamų tekstų kalbą dažniausiai vartojamas angl. *high style* terminas.

II. Vidurinis ypač plataus spektro registras¹⁹, Horrockso vadinamas tiesiog Bizantijos koinė²⁰, apima oficialiąją administracijos, kurios geriausias pavyzdys yra *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*²¹ dokumentai, ir bažnyčios administracijos kalbą. Šiam registrai mokslininkas priskiria akademinę, teologinių traktatų, disputų kalbą ir praktinio pobūdžio tekstus. Kommenų laikais jau buvo susiformavęs viduriniojo stiliaus rašytinės kalbos variantas, atsispindintis tekstuose, kurių pagrindinė funkcija buvo praktinė komunikacinė. Jis buvo priimtinas visiems, dauguma to meto garsių rašto žmonių vartojo tiek aukšto, tiek vidurinio registro kalbą²².

III. Tekstai artimiausiai šnekamajai kalbai. Kaip minėjome, ankstyvuju laikotarpiu jų labai mažai, nuo XII a. ši grupė pasipildo „liaudiškos“ literatūros tekstais²³.

¹⁹ Vartojami angl. terminai *basic style*, *middle style*, tačiau Horrockso studijoje šis terminas vartojamas labai retai.

²⁰ Dėl Bizantijos koinė, t. y. bendrinės kalbos, nėra bendros mokslininkų nuomonės. Vieni mano, kad iš helenistinės koinė išsivystė dialektai, jei ir egzistavo koinė, tai jos vartojimas apsiribojo Konstantinopolio regione ir su juo ryšių turėjusiuose centruose (Χριστίδης, 36–37). Kiti teigia, kad koinė funkcionavo tiek šnekamąja, tiek rašytine forma, tačiau ji nebuvo savaime suprantama visiems graikakalbiams, jos reikėjo mokytis (Hans-Georg Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, MIET 1993, 32–33). Kopidakio studijoje teigiama, kad koinė mišraus pagrindo, prisiderina prie tipologizuotos administracinės, todėl vadinama „mišri administracinė koinė“, kurios šaknys Egipto koinė, taip pat paminima, kad ji nėra gerai iširta, 132–134; Horrocksas Bizantijos koinė terminą vartoja tik rašytinei kalbai, kilusiai iš senosios koinė ir „prisiderinusiai“ prie naujos bizantiškos aplinkos, įvardyti, 220.

²¹ *Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV – MCCCXII*, ed. Franciscus Miklosich, Iosephus Müller, Vindobonae: T.1–2, 1860, 1862.

²² Horrocks, 226–227, 271–272.

²³ Kalbant apie ankstyvuosius šio registro tekstus vartojamas angl. terminas *low register*, *popular writing*/*popular greek*, o nuo XII a. *texts in vernacular*.

Toks glaustas apibūdinimas nėra išsamus, be to, reikia turėti omenyje kelias ypač svarbias charakteristikas:

- a) Kai kurie žanrai laikui bėgant keitė registrą – iš vieno „judėjo“ į kitą. Iki tamsiųjų amžių raštų kalba buvo gana plataus spektro, jų autoriai dažniausiai remdavosi vėlyvosios Antikos tekstais. IX a. ypač sumažėjus skaitančiųjų ratui situacija pasikeitė iš esmės: tie žanrai, kurie buvo skirti platesnėms masėms ir rašyti paprastesne kalba, pakeitė adresatą, kartu registrą. Tai puikiai iliustruoja hagiografija, kuri, įgavusi „rimtosios literatūros“ statusą, keičia registrą papildydama elitinių šaltinių grupe²⁴.
- b) Kai kurie žanrai tuo pačiu vystymosi etapu gali turėti stilistinių variantų.
- c) Kadangi raštijos kalba neatspindėjo realios kalbinės situacijos, buvo sudaromos prielaidos atsirasti tekstams, derinantiems kelių registrų elementus.

Taigi Bizantijos rašytinių šaltinių kalba tiesiogiai priklauso nuo kūrinių teminės srities, funkcijos ir žanro. Rašytinėje kalboje neatsiejamoms gramatikos ir stiliaus kategorijoms. Antikos laikų literatūros žanro ir dialekto santykio modelis transformavosi, tačiau išliko kalbos ir stiliaus priklausomybė nuo žanro²⁵. Literatūra, valstybės administracijos tekstai, bažnyčios administracijos tekstai, krikščioniški tekstai, moksliniai traktatai – skirstomi į žanrus ir rūšis, nuo kurių priklausė kalbos pasirinkimas. Žinoma, kalba rodė ir autoriaus

bei adresato išsilavinimo lygį, tačiau ir šis aspektas dažniausiai susijęs su žanro kategorija.

Retorikos vaidmuo Bizantijoje

Bizantijos dvasinis gyvenimas pasižymėjo dviem pagrindiniais bruožais: visišku atsidavimu ir paklusnumu krikščionybei ir graikišku švietimu²⁶. Kaip ir Vakaruose, čia buvo dėstomi *trivium* ir *quadrivium* dalykai. Mokyklos programoje, prasidedančioje literatūra, ir toliau buvo skaitomas Homeras²⁷, Euripidas, Menandras, Demostenas ir kiti Antikos autoriai kartu su psalmėmis ir Grigaliaus Nazianziečio kūrinių. Kūrinių sąrašas įsivyravus krikščionybei iš esmės nepakito, krikščionybės požiūriu daugeliu klausimų „klaidinga“ pozicija netapo kliūtimi jų įtraukti į mokyimo kursą. Bizantiečiai neprivalėjo sutikti su Antikos autorių nuomone, turėjo jausti „saiką“²⁸. Laisvųjų menų studijos buvo laikomos pasirengimu teologijos studijoms, kurios vyko specialioje patriarchato mokykloje. Krikščionių rašytojų pozicija (ypač IV a.), suformavusi nuomonę, kad krikščionybės plitimas ir įsitvirtinimas priklauso nuo retorika persmelkto tradicinio antikinio švietimo įtraukimo į krikščionišką filologiją, lėmė jų kūrinių kalbą ir tai, kad krikščioniška imperija priėmė antikinio švietimo pagrindus. Eusebijas Cezarietis, didieji kapadokiečiai ir Jonas

²⁶ *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, 128.

²⁷ Homeras buvo ypač mėgstamas autorius Komnėnų epochoje, po 1204 m. juo nebesidomima.

²⁸ Platonas buvo vienas tų klasikinių autorių, galėjęs sukelti „problemų“ ypač uoliam jo šalininkui. Žinomas tik vienas svaresnis bandymas sukurti grynai krikščionišką mokymo kursą, pakeičiant Antikos autorius krikščioniškais tekstais. Tai IV a. bandė atlikti Apolinarijas (apie 310 – apie 390) ir jo tėvas, tačiau šis sumanymas sekėjų neturėjo. Plačiau: Wilson, 26–48.

²⁴ Horrocks, 197–200, 226.

²⁵ Bizantijoje naujus krikščioniškus žanrus buvo siekiama prilyginti egzistavusiems Antikoje.

Auksaburnis buvo išėję gramatikos ir retorikos mokslus ir tai matyti iš jų kūrinių, kurie tapo pavyzdžiu visų Bizantijos amžių rašytojams ne tik dėl minties, bet ir dėl kalbos ir meninės raiškos. Tai iš dalies nulėmė retorikos vaidmenį imperijoje²⁹.

Eusebijas daug prisidėjo prie krikščioniškosios panegirikos ir gyvenimų kūrimo, perėmęs antikinės panegirikos formą ir ją sujungęs su pamokslu³⁰. Didieji kapadokičiai „apipavidalino šventųjų ir kankinių kultą, reikalavusį savitos panegirinio pamokslu formos, savitų išraiškos būdų, pačios krikščioniškosios retorikos gilinimo ir plėtojimo“³¹. Krikščioniškų kalbų sisteminio Libanijaus mokinys Bazilijus, atsisakydamas estetiškos, savimi besigėrinčios Libanijaus iškalbos, išlaikė mokytojo konkretumą, aiškumą ir stiliaus paprastumą³². Kitaip nei Bazilijui, kuriam retorika buvo priemonė daryti įtaką kitiems, Grigaliui Nazianziečiui ji buvo priemonė išreikšti save. Jo kūriniai, nors daugžodžiaujantys, su gausiomis smulkmenomis, yra jausmingi ir paveikūs, jis ieškojo spalvų, skambesiu ir ritmu siekdamas suteikti prozai poetinės išraiškos³³. Grigaliaus Nisiečio retorika gali būti krikščionybės mokslo retorikos pavyzdžiu³⁴. Jono Auksaburnio kūriniai tapo be galo populiarūs Viduramžiais visuose stačiatikių kraštuose, taip pat Vakaruose, pagal populiarumą jį galima

²⁹ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η Λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Τόμος Α', Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1991, 129; Г. Л. Курбатов, „Риторика“, *Культура Византии IV – первая половина VII в.*, Москва: Наука, 1984, 331–357; Browning, 188–196; *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, 2008, 834–835.

³⁰ Курбатов, 343.

³¹ Ten pat, 344.

³² Ten pat, 345–346.

³³ Ten pat, 347.

³⁴ Ten pat, 348.

lyginti su Demostenu ir Ciceronu. Įtikėjęs pamokslu galia, jis parašė daugiau kaip tūkstantį pamokslų, su jo kūryba krikščionių bažnyčia užbaigė Antikos kultūros tradicijos perėmimą³⁵.

Retorikos vaidmuo ne tik filologiniame, bet ir visuomeniniame Bizantijos gyvenime buvo nulemtas didelių politinių ir visuomeninių pokyčių, ypač pirmaisiais mūsų eros amžiais. Žodžio laisvė patyrė suvaržymų, naujojoje sistemoje buvo lemta išnykti Antikos politinei kalbai, teismo kalba prarado savo aktualumą dėl teisės kodifikavimo ir todėl, kad imperatorius įkūnijo įstatymą ir pats priimdavo galutinį sprendimą. Tik proginė kalba išliko sukaupusi visas retorines priemones ir naujomis sąlygomis buvo įtraukta į visus filologinius (t. y. aukštosios kultūros) kūrinius: istoriografiją ir laiškus, traktatus ir mokslinius veikalus, net įstatymų tekstus ir poeziją, epigramas ir kt. – retorikos įtaką patyrė visi žanrai.

Retorikai įsitvirtinti bizantiečių gyvenime padėjo ir kiti veiksniai. Visų pirma negalima pamiršti, kad Bizantijoje, kaip ir Antikoje, rašytas žodis, net laiškai, buvo skirtas ne individualiai tyliai skaityti, bet skaityti balsiai ir klausytis. Oratorius, skaitydamas kūrinių, galėjo pademonstruoti sugebėjimus, pasiekti didesnės įtaigos panaudojęs vaidybos elementus. Nuo Teofrasto (370–288 m. pr. Kr.) retorikos vadovėliuose buvo įtraukti nurodymai oratoriui dėl balso, veido išraiškos ir gestų naudojimo. Kitas veiksnys yra visuomeninės prigimties: kad rašytum tekstus paklusdamas atikizmo normoms ir įvaldytum imitacijos meną, reikėjo įgyti išsilavinimą. Retorinis

³⁵ *Памятники Византийской литературы IV–IX а. веков*, отв. ред. Л. А. Фрейберг, Москва: Наука, 1968, 87.

išsilavinimas suteikė išskirtinumo, „aristokratiškumo“. Išsilavinusių žmonių ratas nebuvo didelis. Tačiau, skirtingai nei Antikoje, kai oratoriai buvo ne tik gerbiami, įtakingi, bet ir lengvai gaudavo darbą ir atlygį, Bizantijoje, ypač viduriniaisiais ir vėlyvaisiais amžiais, išsimokslinimas negarantavo materialinės gerovės. Literatūrinis ratas, teatras³⁶, kuriame buvo skaitomos ir aptariamios kalbos, laiškai ir poezija, ypač suklestėjo Paleologų laikais. Retorinį išsilavinimą turintys asmenys galėjo tarp sau lygių kritikuoti stilių ir imitaciją, priklausyti „aukštosios visuomenės ratui“, dalyvauti renginiuose kartu su aukščiausių visuomenės sluoksnių atstovais ar net imperatoriumi.

Hungerio nuomone, Bizantijos retorikos „aristokratišku“ pobūdžiu galima paaiškinti kai kuriuos jos bruožus, nebūdingus antikinei retorikai: visų pirma, oficialiojoje Bizantijos retorikoje vengiama minėti vardus, dažniausiai aptinkami tik imperatoriaus ir imperatorienės vardai, o kiti asmenys gali būti įvardyti netiesiogiai. Antras bruožas – Bizantijos oratorius vengia konkretumo, ar tai būtų data, ar vieta, ar asmuo. Visada kalbama apskritai vengiant konkrečių, istorinių detalių, tačiau vartojamos senosios, archajinės detalės, paimtos iš antikinių autorių. Tai lėmė oratoriaus suvokimas, kad jis kalba mažam išrinktųjų, turinčių tokį patį išsilavinimą kaip ir jis, ratui³⁷.

³⁶ Terminas vartojamas per visą Bizantijos imperijos gyvavimą nuo IV iki XV a., jo apibrėžimas nėra aiškus, tačiau nuo XII a. laikoma, kad tai literatūrinis būrelis, dažnai globojamas įtakingų ir turtingų aukštuomenės ponių. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, 2008, 835; Plačiau: P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143–1180*, Cambridge University Press, 1993, 430–432.

³⁷ Hunger, 132–133.

Retorikos vaidmenį Bizantijoje stiprino ir tai, kad ji buvo naudojama politiniams tikslams. Dar Isokrato (436–338 m. pr. Kr.) suformuluotos retorinės klišės prigijo rūmų retorikoje, o ši darė poveikį kasdieniam politiniam gyvenimui. Nuo ankstyvosios Bizantijos įstatymų kalbose vis gausėjo retorinių priemonių, mažėjo konkretumo, trūko objektyvumo. Politinė propaganda puikiai matoma imperatoriaus kanceliarijos raštų įžangose. Lygiai taip pat be retorinių priemonių nebuvo apsieinama patriarchy kalbose.

Valstybės ir bažnyčios vadovaujantys sluoksniai rūpinosi tinkamu tarnautojų švietimu. Neatsitiktinai imperatorius Teodosijus II 425 m. įsteigęs Konstantinopolio „universitetą“ įkūrė aštuonias retorikos katedras – penkias graikų ir tris lotynų. Retorikai daug dėmesio buvo skirta ir 863 m., ir 1045 m. reformose.

Palaikanti ir stiprinanti sistema, imperatoriaus valdžią ir bažnytinę hierarchiją, retorika buvo svarbi socialiniame ir dvasiniame gyvenime, atsispindėjo ir literatūroje, ir raštuose, ir krikščioniškuose tekstuose.

Atikizmas rašto kalboje

Elitinės literatūros ir kultūros tekstai visada buvo kuriami orientuojantis į klasikinę antikinę tradiciją ir skirti aukštesniesiems visuomenės sluoksniams. Be kitų reikalavimų – stengiantis išlaikyti ir Atikos dialektą, tačiau dažnai atikiška buvo laikoma viskas, kas sena, kas nebuvo šnekamoji kalba³⁸. Nors tokie tekstai dar vadinami „klasikinio stiliaus“ tekstais, jų atikizuota kalba nėra identiška Atikos dialektui. Ši kalba gali būti apibūdinta kaip kūrybingas

³⁸ Beck, 31–60.

antikinių konstrukcijų derinimas ir turimos medžiagos išplėtimas, taip Atikos dialektas yra atgaivinamas naujoje kultūrinėje terpėje³⁹. Šnekamoji ir rašto kalba veikė viena kita, aukštajai kultūrai darė poveikį to meto kalbinė situacija, net ir aukšto stiliaus archaizuotoje kalboje aptinkama žodžių ir konstrukcijų, pavartotų jau kita reikšme. Be to, autoriams ne visada pavykdavo pasiekti norimo rezultato, tai priklausė ir nuo jų išsilavinimo lygio.

Bažnyčios sferoje buvo gana platus žanrų ir stilių spektras – nuo administracinės bažnytinės hierarchijos iki teologinių traktatų kalbos. Viduriniojoje ir vėlyvojoje Bizantijoje Bažnyčios buvo sukurtas savitas aukštosios archaizuotos kalbos stilius su jai būdinga leksika, bet jame nebuvo „elegantiškų“ Atikos ir nereliginio pobūdžio literatūros bruožų, nei „liaudiškesnių“ šnekamąją kalbą atspindinčios literatūros bruožų⁴⁰.

Ne visų Bizantijos amžių aukštojo stiliaus tekstų kraitis yra vienodas. Po VI a. Teofilakto Simokačio ir Strefano Aleksandriečio ir tamsiųjų amžių tylos apie atikizmo atgimimą kalbama tik IX a. vidury⁴¹. A. Kazhdanas kaip svarbiausius 850–1000 m. kultūros bruožus įvardija aukštojo mokslo sistemos kūrimą ir Antikos palikimo atgimimą⁴². Literato-rašytojo profesijos tuo metu dar nebuvo, dauguma rašančių žmonių priskiriami bažnyčios,

vienuolynų ratui, garsiausias to meto⁴³ autorius, be abejo, patriarchas Fotijas (IX a.)⁴⁴, surinkęs ir komentavęs gausybę antikinių tekstų, atliko neįkainojamą darbą išsaugant Antikos kūrinius. Ypač daug dėmesio jis skyrė stiliui, žavėjosi atikistais, darė Atikos stiliaus „perlų“ sąrašus, kurie galėjo būti naudingi praktiniais tikslais imituojant stilių, tačiau svarbu tai, kad jis pabrėžė organišką skirtingų elementų darnos ir kalbos natūralumo būtinumą⁴⁵. Jo paties *Bibliotekos* „akademinių“ stiliaus kalba Horrockso priskiriama „akademiškai“ koinė, tęsiančiai vėlyvosios Antikos filosofijos, mokslinės, techninės koinės tradicijas, t. y. viduriniajam registru⁴⁶, kaip buvo įprasta tokio pobūdžio tekstams.

XI a. atsigaunantys miestai lėmė didesnius kultūrinio gyvenimo pokyčius⁴⁷. Po skaudžių karinių pralaimėjimų įsivyravo požiūris, kad graikiška tapatybė patvirtinama praeitimi, Atikos dialekto atgaivinimas padidino atotrūkį tarp rašto ir šnekamosios kalbos tiek kiek iki tol nėra buvę⁴⁸. Komnenu valdymo laikais buvo pasiektas aukštas klasikinio išsilavinimo ir grožinės kūrybos lygis. XI a. Konstantinopolyje sukurtos puikios sąlygos įgyti filologinį išsilavinimą ir plėtoti filologinę veiklą. Šiam laikotarpiui priskiriami keli garsūs elitinės literatūros rašytojai. Vienas jų aukštas imperijos pareigūnas ir universiteto filosofijos dėstytojas, vienas iš garsiausių Bizantijos literatų apskritai, palikęs didžiulį palikimą,

³⁹ Horrocks, 213–214.

⁴⁰ Horrocks, 220–221.

⁴¹ *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, 148–149.

⁴² Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature, (850–1000)*, Athens: National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research, 2006, 311–319; Plačiau apie literatūros žanrus: A. Kazhdan, L. Sherry, C. Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650–850)*, Athens: National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research, 1999.

⁴³ Dėl filologinės veiklos pobūdžio IX a. – XI a. pradžia vadinamas enciklopedizmo laikotarpis.

⁴⁴ Wilson, 122–158.

⁴⁵ Ten pat, 139–140.

⁴⁶ Horrocks, 220–221.

⁴⁷ Cyril Mango, *Βυζάντιο: Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα: MIET, 1988, 276.

⁴⁸ A. P. Kazhdan, Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα: MIET, 1997, 216; Horrocks, 213–214.

išskiriamas kaip puikaus stiliaus pavyzdys Michailas Pselas (1018–1078/1096) rašė laiškus, traktatus, filosofijos, laidotuvių kalbas, mokslo ir teologijos sąvokų studiją ir kitų kūrinių, paliko svarbiausią savo kūrinių istoriją „Chronografiją“⁴⁹. Domėjęsis Antika ir kitomis kultūromis, ne kartą turėjo teisintis dėl gilinimosi į Antikos veikalus, susidūrė su sunkumais dėl Platono studijų, tačiau didesnių problemų jam pavyko išvengti. M. Pselas turėjo daug mokinių ne tik iš Bizantijos, buvo garsus eruditas ir pedagogas. Pagrindinio jo kūrinio „Chronografijos“ bendras gramatikos ir stiliaus vaizdas atspindi tradiciją, nes yra gana nedaug konstrukcijų, visiškai nesusijusių su Antikos autorių darbais, tačiau Pselas, pats kūrinių kalbą apibūdinęs kaip koinė, vartoja tiek klasikinio laikotarpio, tiek kitų Antikos autorių vartotas konstrukcijas, taip pat helenizmo ir Romos laikotarpio kalbos elementus⁵⁰.

Imperatoriaus Aleksijo I dukra Ana Komnena (1083–1153), garsi tobulu Atikos dialekto išmanymu, demonstravusi bene geriausias jo žinias, savo istorijoje „Aleksijadoje“ pati mini, kad studijavo graikų gramatiką ir retoriką, Aristotelį ir Platoną, jai nėra svetima matematika, astronomija ir muzika. Tačiau jos istorijos sudėtingas „stilius kartais užgožia minties skaidrumą“⁵¹. Panašių pavyzdžių galėtų išvardyti daugiau, iki vėlyvosios Bizantijos autoriams buvo pats didžiausias jų

⁴⁹ Wilson, 202–214. Dėl subjektyvaus stiliaus, apkalbų ir piešiamų portretų stiliaus kūrinys, autoriaus nuomone, labiau atitinka atsiminimų žanrą; Kūrinių autorystės ir stilistikos problematikai skirta nauja S. Papaioannou studija: Stratis Papaioannou, *Michael Psellos. Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge University Press, 2013.

⁵⁰ Horrocks, 233–237.

⁵¹ *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, 154.

darbo įvertinimas, jei jų stilius buvo apibūdinamas kaip Atikos stilius.

Pagrindiniai teksto rašymo principai, atsispindintys paminėtų Bizantijos literatūros autorių darbuose, buvo įsisavinami su retorikos mokslu. Nors teoriniuose darbuose daug dėmesio buvo skiriama bendriesiems stiliaus reikalavimams ir tropams bei retorinėms figūroms, Bizantijos žodinei kūrybai dažnai priekaištaujama dėl trafaretškumo ir schemiškumo, originalumo stygiaus, aklo pripažintų meistrų mėgdžiojimo. Turbūt daugiausia kritikos sulaukė aiškumo kriterijaus nesilaikymas. Tačiau nors bizantiečių stilius dažnai painus, apsunkintas alegorijų ir mįslių, ilgų sudėtingų epitetų, geriausiems autoriams, imituojantiems Antikos autoritetus, sekantiems įvairiais pavyzdžiais ir kuriantiems daugialypį tekstą lyg mozaiką iš skirtingų detalių, atspindinčių skirtingus kalbos ir literatūros raidos etapus, pavyko sukurti savitą, individualų ir nepakartojamą stilių⁵².

Apibendrinimas

Bizantijos imperijoje graikų kalbai įsitvirtinus ne tik kultūros, bažnyčios, bet ir oficialiosios kalbos pozicijose, ir šnekamajai kalbai nesant rašto kalba, visoje graikiškoje raštijoje daugmaž atsispindi Antikos tradicijų tąsa. Antikos autorių įtaka ir tradicijos apskritai geriausiai pasireiškia aukščiausio registro tekstuose. Nuo XII a. šnekamosios kalbos elementų ir naujovių gausėja, tai geriausiai pasireiškia žemo ir viduriniojo registro tekstuose.

Bizantijos šaltiniai yra plataus kalbinio spektro, skirtingų stilių, nulemtų teksto

⁵² С. С. Аверинцев, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, Москва: „Языки русской культуры“, 1996, 274–277.

srities, funkcijos ir žanro, autoriaus išsilavinimo lygio, Antikos autoritetų įtakos bei šnekamosios kalbos poveikio ir kalbinės situacijos apskritai. Kadangi Bizantijos literatūra ir visa raštija yra tipologizuota ir paklūsta griežtoms teksto kūrimo taisyklėms, pirmame darbo su šaltiniu etape ne tik reikia atsižvelgti į autoriaus – jei jis žinomas – kūrybos principus, bet ir nu-

statyti konkretaus šaltinio teminę grupę ir žanrą – kreipiant dėmesį į žanro evoliucijos aspektą – ir tokiu būdu numatyti tikėtiną kalbos registrą, o tai padeda interpretuoti ar / ir versti šaltinį. Žinoma, šaltinis gali pateikti netikėtumų, tačiau autorių, išugdytų graikiškojo švietimo sistemos, griežtai nepaisančių to metų normų, rasti nepavyks.

TRADITIONS OF ANTIQUITY AND NEW TENDENCIES IN WRITTEN GREEK OF THE BYZANTINE PERIOD

Kristina Svarevičiūtė

S u m m a r y

In the Byzantine period, the norms of written Greek were primarily rooted in the ancient Greek literary tradition and not in the native linguistic competence. The article touches upon the questions linked to the role of rhetorical theory and techniques reinforced

by the Greek educational system and the Byzantine Atticism. Particular attention is paid to the different written registers – low, middle, and high –, different styles according to genre and period, and the lack of consistency in writing at all levels.

Gauta 2013-10-21

Priimta publikuoti 2013-11-19

Autorės adresas:

Vilniaus universitetas

Klasikinės filologijos katedra

Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

El. paštas: kristina.svareviciute@flf.vu.lt